

'אביר שירתנו' ו'משורר התשובה' | אליהו

אפללו

עיון ביחסי הראי"ה וחיים נחמן ביאליק

מבוא

רקע לכתיבת המאמר

לפני כמה שנים כשהתחלתי ללמוד בישיבה, בעודי עושה צעדים ראשונים בלימוד כתבי הרב קוק, נתקלתי להפתעתי בקובץ שירים של הרב קוק הנקרא "אורות הראי"ה".¹ כששאלתי את אחד מרבני הישיבה לפרש כתיבת השירים של הרב קוק, הוא ענה: "כן... זה כמה שירים של הרב אבל נו שוין, ממילא אף אחד לא לומד את זה".

מסקרן מכך שהרב קוק כתב שירים, אבל הם 'לא נלמדים' או 'לא חשובים', חיפשתי עוד מקומות בכתבי הרב בהם הוא מתייחס לשירה, ספרות, פרוזה, כתיבה ויצירה בכלל. מסקירה ועיון קצרים בנושא, התגלה לי שנושא הספרות העסיק

¹ אורות הראי"ה מופיע בתוך ספר המכונה בעגה הישיבתית "החמישיה". הספר מאגד חמישה ספרים של הרב קוק ועל כן שמו: אורות התורה, אורות התשובה, אורות הראי"ה, מוסר אבין מידות הראי"ה, וריש מילין. מלבד ריש מילין שהוא ספר קבלה, מקובל לראות את שאר הספרים כספרים היותר בסיסים בכתבי הרב. הספר יצא לאור בצורתו המאוגדת בשנת תשמ"ה, ע"י הרצי"ה בהוצאת מוסד הרב קוק. באורות הראי"ה נמצאים 26 פרקים, רובם ככולם שירים של הראי"ה, היותר מוכרים מביניהם: 'קיצור דיני חנוכה', 'צפיה', 'לחשי ההויה', 'ישמח ליבי', 'האמונה'. חלק מהשירים אף הולחנו ו'האמונה' אף משמש כהמנון תנועת הנוער אריאל. מנהג קיים בעולם הישיבות לשיר בכל מוצאי שבת את 'שיר למוצאי שבת' וכן את 'האמונה'.

מאוד את הרב קוק, ואף מוזכר קרוב לשלוש מאות ושמונים פעמים בכתביו בכלל, ושישים ושניים פעמים בשמונה קבצים.

מאמר זה אינו מדבר על מקומה של הספרות במשנת הרב קוק. אני מניח כאקסיומה את חשיבותה של הספרות בתורתו², ומתוכה מגיע להשוואה בינו לבין המשורר חיים נחמן ביאליק.

בשנה האחרונה, עסקנו בחוג לספרות במכללת הרצוג בדמותו של ביאליק. מתוך העיסוק הזה, התוודעתי לכמה שירים ומסות שלו ולא יכולתי שלא לחוש דמיון מסוים בינו לבין הרב קוק. מכאן יצאתי לחיפוש אחר קווי דמיון משותפים בין שתי הדמויות, ואחר המפגש הממשי ביניהן. אמנם קצרה היריעה מלעיין באופן נרחב בתורתו של הרב קוק ובכתביו של ביאליק, אך מתוך סקירה השוואתית ניתן לחלץ קריאת כיוון לדמיון בין הדמויות, וגם למצוא קשר משמעותי ביניהם.

מעט על קורות חייהם

הראי"ה

הרב אברהם יצחק הכהן קוק (7 בספטמבר 1865, ט"ז באלול ה'תרכ"ה – 1 בספטמבר 1935, ג' באלול ה'תרצ"ה), היה פוסק והוגה דעות, מגדולי הרבנים בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה ה-20. נחשב לאחד (ואולי אף לחשוב ביותר) מאבות הציונות הדתית.

הרב קוק נולד בט"ז אלול תרכ"ה בעיירה גריבה שבלטביה. את ראשית חינוכו קיבל ב'חדר' ואצל אביו ר' שלמה זלמן. בהגיעו לגיל בר מצווה עזב את גריבה והמשיך בלימודיו אצל גדולי תורה בערים שונות ולאחר מכן בשיבת וולוז'ין ועד מהרה התפרסם כעילוי. בנוסף ללימודים המסורתיים הרגילים עסק גם בספרות הפילוסופיה והקבלה, ובתקופה זו התחיל לכתוב חידושי תורה בהלכה, דברי

² לעיון נוסף בנושא הספרות בכתבי הרב קוק, עיין במאמרו של הרב משה צוריאלי 'על הספרות', פניני הראי"ה, תשס"ח, וכן במאמרו של ר' אלעזר נבו 'הספרות במשנת הרב קוק', קול ברמה כח, הגולן תשע"ו. נסתפק בצייטוט אחד על חשיבותה של הספרות בכתבי הרב קוק. במאמר הדור שמופיע בספר 'עקבי הצאן' כותב הרב על אנשי העלייה השנייה ומנסה להסביר מדוע הגיע הדור לקלקולים רוחניים: "נרחם על אלה האמללים בנינו ואחינו הטובעים בים וזעף של צרות רוחניות, שהן קשות יותר מכל חלי ומדוה. נושית להם דברים טובים, דברים נחומים, מלאים שכל מפיקים שקט ואומץ, ע"י אותו הכוח עצמו שטלטל אותי לתוך מצבו הנרעש וההרוס. כי מה הוא הכוח הפועל את כל השינויים הנמרצים בקרבנו, שבגללם אנחנו כל כך סובלים אם לא הספרות? וכיוון שהספרות פועלת עליו כל כך הרבה, מובן שרק בכח המחשבי שבקרבה היא פועלת." חוץ מצייטוט זה, ברור שנושא הספרות חשוב לרב, ועל כן הוא בעצמו עוסק ביצירה ושירה, ומפרסם את שיריו. (בספר אורות הראי"ה, לעיל הערה 1).

הגות ושירים. בשנת תרמ"ח הוזמן לכהן ברבנות בעיר זיימל שבליטא, ובשנת תרנ"ה נבחר לרבה של קהילת בויסק. שמו של הרב קוק גדל והלך בעולם היהודי כצדיק וגאון וכבעל תכונות מיוחדות למנהיגות דתית. קהילת יפו פנתה אליו בהזמנה לכהן בה ברבנות. הוא שאף לעלות לארץ ישראל, ולהשתתף במפעל התחייה וההתיישבות, וכיון שראה ברבנות יפו כר נרחב לפעילות רוחנית בקרב ההתיישבות הציונית החדשה, נענה בשמחה אף על פי שקהילת יפו הייתה אז קטנה ודלה.³ הוא הגיע ליפו ביום כ"ח אייר תרס"ד.⁴ הרב קוק קירב את אנשי הישוב החדש אל האמונה והתורה. הוא ביקר תכופות במושבות ועמד מקרוב על בעיותיהן הרוחניות והחמירות.⁵ בקיץ תרע"ד (1914) יצא הרב קוק לאירופה להשתתף בוועידה העולמית של אגודת ישראל. לאחר שהגיע לאירופה פרצה מלחמת העולם הראשונה. הוועידה התבטלה אבל הרב לא היה יכול לשוב לארץ ישראל. הוא מצא מפלט בשווייץ וישב בה עד תרע"ו, עד שקיבל הזמנה לכהן ברבנות בלונדון. הוא הסכים ליטול על עצמו את הרבנות בתנאי שישתחרר ממשרה זו כשיוכל לשוב לארץ ישראל. בחודש אלול תרע"ט חזר הרב לארץ ישראל, וראשי ירושלים הכתירו אותו כרבה של ירושלים. באב תרפ"א נוסדה הרבנות הראשית לישראל והרב נבחר לרב הראשי מטעם האשכנזים. באותה שנה ייסד את 'הישיבה המרכזית העולמית' בירושלים שנודעה אחר כך כ"מרכז הרב". יחד עם פעילותו הציבורית הענפה, הצטיין הרב בכל תקופות חייו בפוריות רבה בעבודתו הספרותית בהלכה ובהגות. בשנת תרצ"ה התכוננו תלמידי הרב לחגוג את יום הולדת השבעים שלו, אולם הוא ביקש "שלא לעשות שום ענין בדבר חגיגת יובל השבעים". באביב אותה שנה חלה במחלה שלא קם ממנה. בראש חודש אלול הביא אליו הרב הנזיר את גליונות "אורות הקודש" שנדפסו אז. הרב

³ מקובל לראות שינוי בסגנון ובתוכן הכתיבה של הרב, מאז עלייתו ארצה, עיין בספר קבלת הראי"ה כרך ב' פרקים כט' - לא' "בין בויסק ליפו" שם ר' יוסף אביב"י עומד על ההבדלים בין כתיבת הרב בחר"ל לכתיבתו עם עלייתו ארצה. גם רוזנק מתאר שינוי טכני בכתיבה אצל הרב: "עם בואו לארץ-ישראל החל הרב קוק לכתוב את הגיגיו במחברות גדולות, שמהן לוקטו מאוחר יותר פסקאות ונוצרו ספריו המוכרים לנו כיום, בין היתר 'אורות הקודש' ו'אורות האמונה'". רוזנק, הרב קוק עמ' 31.

⁴ הרב קוק ציין את היום הזה כיום מיוחד במשך כל חייו, וגם בנו שעלה איתו, הרצי"ה יציין אותו. לימים יום כ"ח באייר יהפוך להיות יום ירושלים, דבר שהרב צבי יהודה יעמוד עליו שאין הוא מקרה.

⁵ בחורף תרע"ד אירגן הרב את "מסע הרבנים" לישוכים החדשים בשומרון ובגליל, ובמסע זה השתתפו רבני הישוב הישן.

קוק ציווה לא לכתוב עליו בשערי ספריו שום תארים ושכחים מלבד "הרב". הרב
נפטר ביום ג' באלול תרצ"ה. (1935)

ביאליק

חיים נחמן ביאליק (9 בינואר 1873, י' טבת ה'תרל"ג – 4 ביולי 1934, כ"א בתמוז
ה'תרצ"ד) היה משורר לירי, מגדולי משוררי ישראל בעת החדשה. סופר, מסאי,
מתרגם, עורך ומו"ל. זכה לתואר "המשורר הלאומי".

ביאליק נולד בכפר ראדי הסמוך לז'יטומיר, בתחום המושב של האימפריה
הרוסית, לדינה פריבה ויצחק יוסף ביאליק. בגיל שש עברה משפחתו לז'יטומיר.
באותה שנה התייתם מאביו, ועבר לגור אצל סבו יעקב משה ביאליק, ששקד על
התורה כל העת ולא השגיח בו ובכישוריו. בשנת ה'תר"ן (1890) הגיע ביאליק
לישיבת וולוז'ין בעקבות סבו, ושהה בה כשנה וחצי. כבר בישיבת וולוז'ין הכירו
בגדולתו של ביאליק בתחום השפה, השירה, והספרות.

בשנת ה'תרנ"ב 1892 עזב ביאליק את הישיבה, ונסע לאודסה בירת הספרות דאז
להיפגש עם גדולי הספרות היהודית של זמנו.⁶ אחר כחצי שנה שב לז'יטומיר אל
סבו ששכב על ערש דווי. בשנת תרנ"ג שידכו לו סבו ובני המשפחה את מאניה
לבית אורבך, בת למשפחת סוחרי עצים אמידה ולאחר נישואיו נכנס ביאליק
לעסקיהם. בתקופה זו כתב ביאליק רבים משיריו המפורסמים.⁷ בעקבות אי
הצלחתו בעסקי העצים, עבר בשנת תרנ"ז לסוסנוביצה לעסוק בהוראה. בשנת
תר"ס השתקע באודסה לתקופה של כעשרים שנה, התערה בחבורת הסופרים
הוותיקה והתבלט כגדול משוררי הדור וכיוצר רב תחומי נערץ ומשפיע.⁸ קובץ
שיריו הראשון ראה אור בשנת תרס"א. נוסף על כך פרסם ביאליק סיפורים, מסות,

⁶ אוֹדֶסָה (באוקראינית: Одеса, ברוסית: Одесса, בידיש: אדעס) כיום היא עיר נמל
אוקראינית לחוף הים השחור, והעיר השלישית בגודלה באוקראינה. במאה ה-19 התגבשה
באודסה תנועת ההשכלה היהודית: יהודים רבים למדו בבתי ספר רוסיים ובאוניברסיטאות ונוסד
בה בית ספר יהודי מודרני. בסוף המאה, היא נעשתה לבסיס תמיכה חשוב ברעיונות הציונות.
בעיר פעלו מלומדים וסופרים ציוניים בולטים, אחד העם, יוסף קלוזנר, מנדלי מוכר ספרים,
יהושע חנא רבינצקי ועוד. 1896 נוסד בה "השלח" הירחון העברי לספרות, למדע ולעניני
החיים, וישבה מערכתו שנים רבות עד עלייתה לירושלים ב-1920. כיוון שהייתה ידועה כבירת
הספרות דאז, ביאליק הסתיר ממשפחתו את נסיעתו לאודסה עד שנסגרה לחלוטין ישיבת
וולוז'ין ואז היה חייב לחזור לבית סבו.

⁷ חלק משיריו שנכתבו בתקופה זו: "אל האגדה", "על סף בית המדרש", "איגרת קטנה",
"ברכת עם", "מנגינה לאהבה", "אכן חציר העם".

⁸ ברור אם כן, מה היתה מטרתו של ביאליק בלכתו לאודסה. לפרסם משיריו, ולהוציא את
כשרונו שנבט עוד בישיבת וולוז'ין כפי שנראה לקמן, אל מול חשובי הסופרים העבריים דאז.

שירי-עם ודברי ספרות לילדים. בשנת תרס"ב יסד יחד עם רבינצקי את הוצאת "מוריה" שחרטה על דגלה להעניק "חינוך יהודי מתוקן על יסודות אנושיים כלליים".⁹ בשנת תרפ"א (1921) בעקבות המהפכה הבולשביקית, והגזרות על המו"לות העברית (שפגעו קשות גם במוריה) החליט ביאליק לעקור מאודסה. בשנה זו הגיע לברלין, שהייתה אז מוכת משבר כלכלי, ועסק בהוצאה לאור במסגרת "מוריה" ו"דביר".¹⁰ בשנת תרפ"ד עלו ביאליק ורעייתו לארץ ישראל. כעבור שנה וחצי עברו להתגורר בתל אביב. בשבתו בתל אביב, תרם ביאליק להפיכתה למרכז התרבותי והספרותי של היישוב, ונעשה מורה נבוכים ואוטוריטה בתחום הרוחני. ב-תרפ"ז הנהיג את מסורת "עונג שבת" וב-תרפ"ט הקים את "אוהל שם" כאכסניה למפגשים אלו.¹¹ ב-תרצ"ד נסע לוינה לצורך טיפול, ונפטר שם ב-כ"א בתמוז תרצ"ד (4 ביולי 1934) עקב סיבוכי בניתוח.

פרק א' - ישיבת וולוז'ין

נקודת ההשוואה הראשונה היא ישיבת וולוז'ין, או בשמה הרשמי ישיבת עץ חיים, שהייתה ישיבה שפעלה בליטא במאה ה-19 ונחשבת לגדולה ולחשובה ביותר מבין ישיבות ליטא. הישיבה היוותה מודל למבנה הישיבות הליטאיות שבאו אחריה, והייתה הראשונה שפעלה באופן עצמאי ונפרד מהקהילה המקומית.¹²

⁹ "עיקר שאיפתה של החברה בראשיתה היה, לחדש את פני החינוך העברי, שנתרוקן אז לגמרי מתכנון הלאומי והאנושי, להרימו משפלותו ולמלאותו תוכן חי וממשי באמצעות סדרי ספרים מעולים (ספרי למוד ומקרא, ספרי פדגוגיה, מכשירי חנוך ועוד), מוכנים בידי מומחים ועורכים מראש על-פי שיטה מסוימת, מכוונת לצרכי החינוך העברי ועורכים מן הבחינה הלאומית והפדגוגית. המטרה, שאליה נשאה "מוריה" את עיניה, היתה: חנוך לאומי מתוקן על יסודות אנושיים כלליים. הסיסמות, שהחזיקה בהן "מוריה" בעבודתה, היו: קב ונקי; מעט הפמות ורב האכזב; "תן לבית הספר משל העם"; שיטה, סדר וכוונה ברורה בכל מעשה." מתוך דביר ומוריה סקירה קצרה על גדולם והתפתחותם, חיים נחמן ביאליק, תרפ"ו.

¹⁰ על ההבדל בין "מוריה" ל"דביר" עיין במאמר שצוטט בהערה הקודמת.

¹¹ בעניין פרויקט "עונג שבת" של ביאליק, עיין לקמן בפרק ג' בהערה 50.

¹² "מוסד הישיבה שהיה רווח בתחומי פולין וליטא במאות ה'ט"ז-י"ח ראוי לכנותו בשם 'ישיבה קהילתית' שכן מדובר במוסד שהיה סמוך על שולחנה של הקהילה... כל קהילה הייתה חייבת לקיים בתוכה ישיבה. מספר תלמידי הישיבה נקבע בהתאם לכוחה הכלכלי של הקהילה. רבה של הקהילה אף שימש בדרך כלל ראש הישיבה, ופרנסתם של בחורי הישיבה הייתה מוטלת על בעלי הבתים שבקהילה... מטבע הדברים ישיבות מן הסוג הזה היו צנועות בגודלן ובכל אחת מהן למדו כמה עשרות תלמידים לכל היותר. בהתאם לכך גם השפעתן הציבורית לא חרגה בדרך כלל מגבולות הקהילה בה שכנו... ההסדר הזה הלך ונעלם במאה ה'י"ח. מסתבר שהגורמים לכך היו בעיקר כלכליים, או שנבעו מהתפשטות החסידות... כאשר ביקש ר' חיים מולוז'ין לייסד ישיבה בראשית המאה ה'י"ט היה ברור לו שאי אפשר לסמוך עוד על ההסדר הישן של התמיכה בישיבות. לפיכך במקום לפנות אל קהילה וולוז'ין, שבה שימש אז רב, הוא בחר לסמוך את מימון הישיבה על שיטה חדשה: באגרת שהפיץ בקרב יהודי ליטא קרא ר' חיים לכלל הציבור לתמוך בישיבה. מדובר אפוא בתרומות של יחידים המזדהים עם הערכים שהישיבה מייצגת,

הישיבה נוסדה על ידי רבי חיים מוולוז'ין, תלמידו המובהק של הגר"א, והגיעה לשיא הצלחתה בתקופת הנצי"ב ורבי חיים סולובייצ'יק.

סדר היום בשיבה, היה רובו ככולו עסוק בלימוד הגמרא. כל תלמיד היה חופשי לבוא אל השעורים של ראש הישיבה או לא לבוא. בנוסף, כל לומד היה יכול לבחור מה המסכת שלבו חפץ ולעסוק בה. על אף סדר היום הגדוש בגמרא, לימוד כתבי הקודש ולשון הקודש, דבר שנחשב בשאר הישיבות דאז בזבוז זמן, היה דבר חשוב ורצוי בוולוז'ין. גם לימוד ספרי פילוסופיה, דבר שהיה מוציאים עליו מבית המדרש בכל הישיבות, לא היה אסור בוולוז'ין, אלא רק אסור שיראה בפהרסיא.¹³ וולוז'ין אף התאפינה ב'משמרים' חלוקה לשלושה משמרים, שחרית, ערב, ולילה, שבהם יש חבורת תלמידים שלומדת בבית המדרש, ללא הפסקה.¹⁴

שני הסברים מרכזיים יש לנפילתה של הישיבה: האחד, לימוד השפה הרוסית. באותה תקופה התמנה גנרל אנטישמי לפיקוד על הצבא הרוסי, שחרה לו שבמדינתו נמצאת ישיבה חשובה המעמידה תלמידים רבים בעם ישראל. אבל כיוון שהמדינה אישרה את קיום הישיבה, לא יכל לעשות דבר. לאחר זמן, דרשה המדינה כי יתחילו ללמוד את השפה הרוסית, דבר שהנצי"ב התנגד אליו בחריפות. ההתנגדות לשפה הרוסית נבעה משתי סיבות: אחד, תלמידים רבים יבטלו תורה, והשני, חשש גדול שמא תלמידים רבים יעזבו את דרך התורה והמצוות. על אף ההתנגדות, הרשויות לחצו מאוד על הנצי"ב, והוא בחר עשרה אברכים אשר בטח בהם שלא יעזבו את דרך התורה, וילמדו את השפה הרוסית. הישיבה שכרה מורה גוי בטענה שהוא ישפיע פחות על התלמידים, מאשר מורה יהודי חופשי שירצה להשפיע מדעותיו החילוניות, ובאמת התלמידים לא השקיעו בלימוד השפה. לממשלה הגיעה שמועה על רשלנותם של בחורי הישיבה בלימוד

ואכן רבים נענו לקריאתו של ר' חיים ותרמו כספים לישיבה. מתוך ישיבות ליטא פרקי זכרונות, אטקס, טיקוצינסקי, עמ' 14-15.

¹³ "ישיבת וולוז'ין אע"פ שלא הייתה בה השכלה ממש, רוח של השכלה וריח של השכלה היו מורגשים בה במקצת. דברים שהקפידו עליהם בשאר ישיבות, לא הקפידו עליהם בוולוז'ין, ועבירות שהיו גוזרים עליהם עונשים וקנסים בכל הישיבות כולן, נעשו בוולוז'ין כהיתר... כיוצא בזה התעסקות בספרי כותבי תולדותינו ובספרי הפילוסופים שלנו. דבר זה, שהיו מוציאים עליו מבית המדרש בכל הישיבות, לא חל עליו איסור גמור בוולוז'ין אלא היה שייד לסוג של דברים שהם אסורים מפני מראית העין, ובחדרי חדרים הם מותרים. ובכל "זמן" ו"זמן" היו ה בחורים שעסקו בהם בשעות הפנויות מלימוד של חובה... ואפילו ידיעות חיצוניות, "שבע חכמות ושבעים לשון" שלא קבעו בישיבה עתים ללימודן, בהיתר ובפרהסיה, היו נקנות בה בכל זאת למי שרדף אחריהן, בצנעה." אבא בלושר, "ביאליק בוולוז'ין", ישיבות ליטא פרקי זכרונות עמ' 172-173.

¹⁴ ראוי לציין שסדר היום המוצג להלן, הוא סדר היום של הישיבה בתקופת הנצי"ב ור' חיים. סדר יום מתקופת ר' חיים מוולוז'ין טרם מצוי בידינו.

השפה, אך כיוון שלמראית עין הם למדו רוסית, היא לא יכלה לעשות דבר. מכאן מגיעים לסיבה השניה לסגירתה של הישיבה.

באותה תקופה הנצי"ב שלח הודעה לממשלה כי הוא מתפטר מהישיבה, ובמקומו הוא ממנה את בנו ר' חיים ברלין. חלק מהתלמידים לא רצו לקבל את ר' חיים, מסיבות שונות, דבר שגרם להתנגדות גדולה בתוך הישיבה.¹⁵

כעבור זמן נודע לממשלה כי רוב בני הישיבה מתנגדים למינוי של ר' חיים ברלין. בעקבות כך הגנרל העוין מינה פקיד מטעמו שהגיע לישיבה והודיע על סגירתה בנימוק ש-*"היות והר"מ הישיש הנצי"ב התפטר ממשרתו ואת ר' חיים ברלין אינם רוצים בני הישיבה, ור' חיים סולובייצ'יק חולה (דבר שלא היה באמת, אך כנראה מסר את זה 'מוסר' כנגד הישיבה) על כן אנו סוגרים את הישיבה עד הודעה חדשה"*.¹⁶

שלוש שנים לאחר סגירתה, נפתחה הישיבה מחדש והתקיימה כישיבה שאינה ישיבה מרכזית, עד כיבוש וילנה במלחמת העולם השנייה.

בעקבות האדר"ת

את דרכו לישיבת וולוז'ין החל הרב קוק לאחר חתונתו עם בתו של האדר"ת. בשנת תרמ"ג כשהיה בדרך לוילנה, נקלע הרב קוק הצעיר לעיירה סמרגון. הוא ניצל את ההזדמנות כדי להפגש עם רבה של העיירה הרב חיים אברהם שפירא. לאחר שיחה קצרה ביקש הרב שפירא מהרב להשאיר בסמרגון, בטענה שהוא ידאג לכלכלתו והם ילמדו יחד. בבית המדרש בסמרגון, פגש הרב קוק את רבה של גרובה ר' משה מישל שמואל שפירא, ולאחר שיחה עימו סיפר עליו הרב שפירא לרבה של פוניבז' הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, שחיפש באותו זמן חתן ראוי לביתו.

¹⁵ היו מביניהם שהכירו בגדלותו של ר' חיים ברלין, אך טענו שלא כל תלמיד חכם ראוי להיות ראש ישיבת וולוז'ין. אחרים, לא רצו שרובם האהוב, הנצי"ב, יעזוב את הישיבה וניסו בכל כולם להשפיע עליו שיחזור בו. אחרים מביניהם היו כרוכים אחרי ר' חיים סולובייצ'יק ולא רצו את ר' חיים ברלין. מקרה נוסף שהוסיף להתנגדות לר' חיים ברלין: "בחור אחד, טרדן ועקש, בא אל הנצי"ב ובקש ממנו סכום הגון להוצאות-מסע אל ביתו. הנצי"ב הציע לפניו סכום יותר קטן, וכאשר הבחור עמד על דעתו והטריד את הגאון הישיב רגו ר' חיים ברלין, שהיה באותו מעמד, ונזף בבחור הזה, ולא עוד אלא גרשהו מן הבית. המקרה הזה השאיר רושם רע בין הבחורים, הואיל והיו רגילים ביחסו האבהי של ר' חיים סולובייצ'יק אל כל תלמיד ותלמיד." יהודה ליב דון יחיא, ישיבת ליטא פרקי זכרונות עמ' 162-161. גם ביאליק השתתף בתנועת ההתנגדות למינוי ר' חיים ברלין, ראה לקמן.

¹⁶ שם, עמ' 163.

הרב קוק קיבל את הסכמתם של הוריו, ונסע לריגה לפגוש את האדר"ת. לאחר הפגישה כתב האדר"ת:

"וכראותי אותו ובהשיחי עימו איזה שעות דבקה נפשי אחריו... אהבת איתן אהבתו".¹⁷ לאחר שבני הזוג המיועדים הוצגו זה לזה, נחתם הסכם האירוסין ומיד לאחר מכן נסע הרב קוק ללמוד בישיבת וולוז'ין ע"פ בקשתו ועצתו של החותן.¹⁸ כיוון שהיה ידוע ברבים שהוא המיועד להיות חתנו של הרב מפוניבז', כינוהו בישיבה בשם 'העילוי מפוניבז', והוא רק בן 19.

16 חודשים

רק שנה אחת (תרמ"ה) שהה הרב קוק בוולוז'ין, אך שנה זו תרמה רבות לעיצוב דמותו הרוחנית. בישיבה שעמדה בתקופת הזוהר שלה, כשאת ספסלי בית המדרש מילאו כארבע מאות תלמידים,¹⁹ מצא הרב קוק את טובי הצעירים, גדולי דור העתיד, ביניהם: ר' משה מרדכי אפשטיין, ר' אברהם דובער הכהן שפירא, ר' איסר זלמן מלצר ועוד. חודשי לימוד אלו של הרב קוק בוולוז'ין היו אינטנסיביים ביותר מבלי לבזבז אף רגע. הוא למד 18 שעות בגמרא קטנה, וכן היה אף לומד בלילות בחדר.²⁰ הוא היה לומד ביום לא פחות מ-60 דף בעמקות,²¹ עד שיום אחד אף חלה באופן מסוכן ונפל למשכב.

מלבד המפגש עם גדולי תורה בוולוז'ין, זו גם הפעם הראשונה שהצטלבה דרכו של הרב קוק עם ההתרחשות התרבותית הסוערת של העם היהודי באותה תקופה: "לבית המדרש חדרה רוח ההשכלה, וזו הורגשה בעיקר בארגזי הספרים המוצנעים בחדרי התלמידים. בבית המדרש הוקדשו לכאורה כל המאמצים האינטלקטואליים ללימוד התורה בלבד, אך באולם בית המדרש התרחש מפגש בין המוחות המוכשרים, הצעירים והתוססים של העם היהודי, והם הזינו זה את זה ברוחות החדשות שנשבו בעולמם של היהודים באותה עת".²² קשה להאמין שרוח זו של וולוז'ין 'פסחה' על הרב קוק, על שני צדדיה, התלמודי והחופשי,

¹⁷ אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, סדר אליהו (ירושלים: מוסד הרב קוק, 1983) עמ' 63.

¹⁸ שמחה רו, מלאכים כבני אדם, עמ' 7. ראוי לציין שגם אביו של הרב קוק, שלמה זלמן, אף הוא למד בישיבת וולוז'ין וסביר להניח שלכך גם היה חלק בהחלטתו של הרב קוק.

¹⁹ כך מעיד הרב במאמרו על הנצי"ב, ראש ישיבת עץ חיים, מאמרי הראי"ה.

²⁰ בשדה הראי"ה, עמ' 24.

²¹ טל הראי"ה, עמ' סה.

²² אבינועם רוזנק, הרב קוק עמ' 13.

ונראה שיש מקום לומר שוולוז'ין מהווה את התשתית לחיבור בין הרב קוק לביאליק כפי שיתבאר בהמשך.

היחס לנצי"ב

הרב קוק הצעיר התקבל בחביבות ובאהדה על ידי ראש הישיבה הנצי"ב. הנצי"ב כינה את הרב קוק "אברהם איציקי שלי"²³ והפציר בתלמידים שחוו משברים באמונה לשוחח עמו. הוא הכיר בגדלותו של הרב, והיה מכין אותו יחד את שיעוריו בישיבה.²⁴ הנצי"ב קירב מאוד את הרב קוק, ואף הזמין אותו פעמים רבות לחדרו ועסק עימו בתורה. גם מקום לימודו של הרב היה בקרבת הנצי"ב. סיפר הרב רפאל הכהן קוק:

*"פעם אחת נודמן הרב בהיותו כבר אברך לביקור בוולוז'ין, ונתארח בביתו של הנצי"ב. היה זה בתוך תשעת הימים שנוהגים בהם שלא לאכול בשר ולא לשנות יין. ואעפ"כ ציווה הנצי"ב לשחוט עוף לסעודה ולברך ברכת המזון על כוס יין. כששאלוהו על מה ראה לעשות כן? סעודה זו, הנערכת לכבוד רב קוק, הנה עניין של עבודת התורה – והרי זו סעודת מצוה."*²⁵

גם הרב קוק הוקיר מאוד את הנצי"ב. בעת ביקורו של הרב בארה"ב בשנת תרפ"ד, הוא שבת במסיבת רבנים בניו יורק. כשהזכיר אחד המסובים את הנצי"ב זצ"ל, קם הרב מלוא קומתו לשמע שמו הנערץ.²⁶ לימים הרבה הרב לספר לתלמידיו על אהבת התורה של הנצי"ב, ואף את שני מאמריו הראשונים פרסם על הנצי"ב.²⁷ כעבור עשרים וחמש שנה מתקופת לימודיו בישיבה, כשהיה הרב קוק רבה של יפו, הוא מזכיר את הנצי"ב במכתב אל בנו הרב מאיר ברלין:

²³ הרב משה שמואל שפירא, שיחות הראי"ה עמ' ק'.

²⁴ הרב יהושע קניאל, מועדי הראי"ה, עמ' תקף.

²⁵ טל הראי"ה, עמ' ע"ב.

²⁶ הרב ר' נפתלי צבי יהודה רי"ף הי"ד, שיחות הראי"ה עמ' צט.

²⁷ המאמר הראשון התפרסם בינואר 1886 בביטאון החרדי "מחזיקי הדת", שם הופיעה ביקורת על פירושו של הנצי"ב לתנ"ך 'העמק דבר' שטענה כי הוא אינו מכבד כראוי את הרבנים מן הדורות הקודמים. הרב קוק שיבח את הנצי"ב כרב אדוק, ובנוסף למתקפה על מבקריו של רבו הוא גם ניצל את הבמה לפריסת רעיונותיו בנוגע לסוגיות רחבות יותר. המאמר השני פורסם בסתיו 1887, בביטאון המשכילי 'כנסת ישראל'. במאמר בן שלושה עמודים הדגיש הרב קוק את היענותו של הנצי"ב להשתנות הזמנים ואת אופן לימודו החדשני. לימים מאמר זה פורסם במאמרי הראי"ה.

”דמות דיוקנו של אוצר חיי הקדושה והאהבה, אשר למרן אביך גאון
ישראל זצ”ל, בעל הנשמה הלאומית החיה במקור קדשה”.²⁸

השפעת הנצי”ב על הרב קוק ניכרת בכמה מישורים: בהשפעה משמעותית מאוד על לימוד התורה ויותר מכך על דרך לימוד התורה של הרב, שיסודה בירור שיטות הראשונים להלכה כמו הנצי”ב. גם היחס של הרב קוק יחס לארץ ישראל קיבל חיזוק וגיבוש מהנצי”ב שהיה מראשי תנועת ”חובבי ציון” ונודע בקרבה שלו לציונות. בדיבור בשפה העברית - לה הייתה מעלה בוולוז’ין כמו שראינו לעיל,²⁹ וכן בהכרה בחשיבות של אחדות האומה. ניתן לראות שמקומה של ישיבת וולוז’ין, וכן דמותו של הנצי”ב, תפסו מקום גדול בחיי הרב קוק. הן בהנהגותיו, הן בלימודו והן באישיותו. וכפי שתיארנו לעיל, זהו נדבך חשוב וראשוני ביחסים בין ביאליק לרב קוק.

ביאליק מגיע לוולוז’ין

באביב שנת תר”ן, בהיותו בן 17, הגיע ביאליק לישיבת וולוז’ין, בעקבות סבו. איש לא הכיר אותו קודם, ולא היו לו ידידים ומכרים מלפני. הוא נשאר בוולוז’ין שנה וארבעה חדשים בערך, כמעט עד לסגירת הישיבה. ביאליק לא הגיע כדי להשתלם בלימוד התלמוד, אלא כדי לרכוש לו ידיעה בלימודי חול, שפות ומדעים. וולוז’ין הייתה צריכה להוות לו – כפי שחשב על פי המאמרים של ברדיצ’בסקי³⁰ – דרך קיצור לבית מדרש הרבנים בברלין או בברסלוי,³¹ לקבל תואר ”דוקטור” – מה שהיה משאת נפש של כל בחור ישיבה משכיל באותה

²⁸ אגרות הראי”ה, אגרת שיט.

²⁹ את נאום הופעתו ביפו, נושא הרב בעברית צחה, דבר שהיה מאוד נדיר בימים אלו על ידי רבנים שרובם דיברו יידיש בלבד. וודאי שלקח השפעה זו מוולוז’ין שכן הנצי”ב גם היה כך, בעוד שאר ראשי הישיבות לא ידעו עברית כדבעי, הנצי”ב ניחן בעברית טובה ועודד תלמידים לכך.

³⁰ מיכה יוסף ברדיצ’בסקי, סופר והוגה דעות (1865-1921) למד בישיבת וולוז’ין בשנים 1886-1887, את רוב ימיו עשה בברלין והיה מראשי המדברים בספרות העברית החדשה. ברדיצ’בסקי, פרסם שלושה מאמרים על וולוז’ין. בחלקם שהגיעו לביאליק, הוא מתאר את הבחור הוולוז’יני כבחור חופשי ומשכיל, דבר שלא היה דומה למתרחש בישיבה והטעה את ביאליק.

³¹ בית מדרש לרבנים בברלין היה מוסד יהודי רבני אורתודוקסי שהוקם בא’ חשוון תרל”ד (22 באוקטובר 1873) בברלין ע”י הרב ד”ר עזריאל הילדסהיימר. השקפת המוסד הייתה לייסד אסכולה מחקרית שתתחור לאיחוי הקרע שהלך ונפער בין ”מדע היהדות” למסורת.

תקופה. וכשהגיע לשיבה ולא מצא את מה שחיפש, "גרש את ה"השכלה" מעל פניו ונתן לה ספר כריתות לפחות לפי שעה".³²

ביאליק התמסר בכל ליבו ללימוד בשקידה גדולה, וזאת לאחר חמישה חודשים שהתחיל את לימודיו בשיבה. ראש הישיבה, ר' חיים סולובייצ'ק, בחן אותו על לימודו ושיבח. ³³ כשרונו הספרותי הלך והתבלט. ביאליק הצטיין בתקופת לימודיו כשולט בשפה העברית על בורייה, וחברו יהודה דון ליב יחיא, סיפר כי "הוא מסר לי כי הספיק כבר לעבור י"ב פעמים על התנ"ך".

הירידה הרוחנית וההצטרפות לנצח ישראל

כך כותב זלוטקין, ביחס לסיבות לירידה הרוחנית שחוזה ביאליק בוולוז'ין:

בחודשים הראשונים לבואו לוולוז'ין כשלא היה לו עדיין חוג גדול של רעים וידידים להפריע אותו מלימודו, להשיא אותו לענינים אחרים ולהחליש במידה מה הרושם שעשתה עליו הישיבה – היה נמצא כולו תחת פעולת הסביבה והאווירה שלה, והתמכר ללימוד התלמוד בשקידה רבה. ורק לאחר זמן, כשחוג רעיו התרחב, והוא נסחב בזרם שתי התנועות שהיו קיימות באותו זמן בין תלמידי הישיבה – תנועת חבת ציון, שהתרכזה כולה בחברה החשאית "נצח ישראל"³⁴ ותנועת המרידה נגד ראש הישיבה, או, יותר טוב, תנועת ההתנגדות למנוי הרב ר' חיים ברלין בן הנצי"ב לראש ישיבה – חלפה ועברה התלהבותו הגדולה ללימוד התלמוד, וביאליק התחיל להשתעמם בוולוז'ין ולבקש מחדש דרכים כדי להגשים את תאוות נפשו: להשתלם בלימודי חול ובידיעת שפות ומדעים.

לדעת חלק מן החוקרים, ביאליק חווה משבר באמונה הבא לידי ביטוי במחזור שירי בית המדרש שלו, ועל כן נטש את הישיבה בסוף שנת 1891 ופונה לאודסה בירת הספרות העברית דאז.³⁵

³² מנחם מנדל זלוטקין, ישיבת וולוז'ין בתקופת ביאליק, ישיבות ליטא פרקי זכרונות עמ' 186. וכך גם עולה מהמכתב שכתב למורו ולחבריו, מיום ז' אלול תר"ן, אגרות ביאליק, חלק א' עמ' כא'-כב'.

³³ שם, עמ' 186. במאמרים אחרים על ביאליק בוולוז'ין, עולה כי כלל לא היה לומד גמרא בעיון והעדיף את הבקאות, וכן לא נכנס כלל לשיעוריו של ר' חיים. אך הגרסאות חלוקות בדבר.

³⁴ אגודת "נצח ישראל" פעלה ככל הנראה בין השנים 1890-1892 בישיבת וולוז'ין, ומעט לאחר מכן. האגודה פעלה נגד רצון ראשי הישיבה. בין מקימה היו ביאליק עצמו ותלמיד נוסף בשם אבלסון. אף אחת מהאגודות לא הובילה לתוצאות או לפיתוח של ממש בארץ ישראל ופעילותן נשארה בגדר תעמולה תאורטית. לקריאה נוספת, עיין במאמרו של יהודה ליב דון יחיא ומנחם מנדל זלוטקין, החברה החשאית "נצח ישראל" וחג ביאליק, מולד 27, כרך ה' חוברת ז', יוני 1950, עמ' 185-181. ביאליק אף כתב ופרסם בעיתון "המליץ" את המניפסט של האגודה.

³⁵ "כמה ביאליק יש" מאת אבנר, שמואל, עמ' 537. לדעת חלק אחר מן החוקרים, בעקבות הסכסוך החמור בישיבה ששיתק את הלימודים החליט ביאליק לעזוב.

עזיבת הישיבה

כשעזב ביאליק את וולוז'ין בדרך לאורסה, הלכו ללוות אותו רחוק מהעיירה, מכירים וידידים מתלמידי הישיבה, יותר ממאה איש. מספר גדול כזה של מלווים לתלמיד העוזב את הישיבה, היה דבר נדיר מאוד בוולוז'ין ורק יחידי סגולה זכו לכך. העובדה שביאליק רכש לו במשך הזמן הקצר בוולוז'ין מכרים וידידים במספר כה גדול, מעידה על המקום שתפס ביאליק בישיבה, על אף שלא נמנה עם העילויים או המתמידים הגדולים שבה – המעלות שהייתה להן חשיבות מיוחדת כדי להצטיין בישיבה. וכך הפליג לתאר מנחם זלוטקין:

כשם שאי אפשר לכתוב תולדות ימי חייו של ביאליק ולעבור בשתיקה על הימים שבילה ביאליק בישיבת וולוז'ין ועל ההשפעה שהיתה לישיבה זו על התפתחות כשרונו הספרותי והפיוטי ועל יצירותיו בעתיד, כך אי אפשר יהיה לכתוב דברי ימי הישיבה הוולוז'ינית בשנים האחרונות לקיומה בלי להזכיר אותה עובדה, שבתקופה זו למד בישיבה ביאליק, שבה התבשל כשרונו הפיוטי, שבה כתב את המאמר הראשון ואת השיר הראשון שראו אור בדפוס...³⁶

מעולם לא עזבתי את בית המדרש

מדברים אלו נראה שלא רק ביאליק היה משמעותי עבור וולוז'ין אלא כי תקופת לימודיו של ביאליק בוולוז'ין הייתה משמעותית גם עבורו, והשפיעה עליו רבות ועל עיצוב דמותו. ביאליק ממשיך לשוחח עם בית המדרש גם לאחר עזיבתו את העולם הדתי הפורמלי.³⁷ וכך העיד אבא בלושר: "בחור שלמד בישיבת וולוז'ין היה נבדל מבחורי הישיבות, במראהו ובהילוכו.. והיה ניכר בדרכי תורתו ובשיחת חולין שלו. וכל זה שמשך את הבחור הז'טומירי (ביאליק), בשבתו על ספסלי בית המדרש ללכת אף הוא לוולוז'ין. והרבה ממידות וולוז'ין ניכרו בו גם כשפרש

³⁶ מנחם מנדל זלוטקין, ישיבת וולוז'ין בתקופת ביאליק, ישיבות ליטא פרקי זכרונות, עמ' 182.
³⁷ שלושה שירים מפורסמים של ביאליק העוסקים בבית המדרש ובלימוד התורה הם: "על סף בית המדרש", "המתמיד" ו"לפני ארון הספרים". אבא בלושר במאמרו "ביאליק בוולוז'ין" כותב כך: "...אפשר שאין לוולוז'ין חלק כל שהוא בדברי שיר וזמר של ביאליק על הטבע ועל יפיות של יפת, אבל ודאי וברי הוא, כי רישומה ניכרת בדברי שיר שלו על אהלי שם. אולם מי שהיו חבריו של המשורר לספסל הישיבה, כשהם קוראים את שיריו, מוצאים את רשמה של וולוז'ין בכל מקום... יתר על "המתמיד" שהוא כולו וולוז'ין בפירוש, ויתר על שירים אחרים שהם מעור אחד עם "המתמיד", שירי בית המדרש, שאף על פי שלא נזכר בהם וולוז'ין בפירוש, היא מבצבצת ועולה מכל שורה ושורה שבהם. ופעמים נדמה לי שהם מוצאים." עמ' 180-179.

להשכלה. וביחוד מידה זו, שהיה לן תמיד באהלה של תורה.³⁸ עדות נוספת לכך אפשר לראות בין היתר באחד הנאומים שהשמיע ביאליק בערוב ימיו, שבו הבליע משפט תיקון לדברי ידידו הרב יצחק ניסנבוים, איתו חבש את ספסל הלימודים בוולוז'ין: "עלי להעיר, כי טעה הרב ניסנבוים באומרו כי לפני ארבעים שנה עזבתי את בית המדרש. באמת לא עזבתי מעולם את בית המדרש, וכאז כן עתה, אני עומד בשתי רגליי על סף בית המדרש."³⁹ לימים ייחשב ביאליק ליוצר הקרוב יותר לדת משאר הסופרים העבריים. גם ספר האגדה, מפעלו הגדול שעוד יפורט לקמן, סבל מביקורות רבות כיוון שהיה 'דתי מדי' בתרגום שלו לאגדות חז"ל. במהלך הפרק ראינו את וולוז'ין כמוסד חשוב, המטביע חותמו על כל העובר בו, ביניהם הרב קוק וביאליק. ברצוני לטעון כי ישיבת וולוז'ין תהווה מכנה משותף רחב לקשר בין השניים מאוחר יותר, וכך גם ציין ממש במילים אלו ר' בנימין רלדר פרדימן, בערב שהתקיים במלאות שלושים לפטירת ביאליק:

פעמיים נפגשתי עם ביאליק בבית אחד מגדולי גידולי וולוז'ין, בביתו של הראי"ה קוק. היה עניין לראות את שני גדולי וולוז'ין אלו, בצוותא חדא, שניהם בעלי אינטואיציה בלתי שכיחה, הגאון התלמודי בעל הנשמה השירית, והמשורר הלירי השוקד גם על המשנה ועל מבוועי ההלכה, ושני אלו אוהבים, מכבדים ומעריצים זה את זה...⁴⁰

פרק ב- היחס לאגדה

האגדה בכתבי ביאליק

בהרבה מקומות ביאליק מתייחס לאגדה.⁴¹ זהו נושא חשוב בכתביו ובוודאי גם במשנתו של הרב קוק, לכן ראוי וניתן להשוות את דבריהם בנושא, והדבר אף נעשה בנושאים מסוימים.⁴² ההשוואה שלנו תעסוק בנושא שלא מצאתי אף מחקר

³⁸ אבא בלושר, ביאליק בוולוז'ין, ישיבות ליטא פרקי זכרונות, עמ' 179.
³⁹ לעיון נוסף ראה מאמרו של שמואל אבנרי, "לא תמוט אוהל שם" איך חשמל "עונג שבת" את היישוב, כמה ביאליק יש? עמ' 166.

⁴⁰ שמחה רו, מלאכים כבני אדם עמ' 357.
⁴¹ לדוג' במסות המפורסמות "הלכה ואגדה" ו"לכנוסה של האגדה", וכן בשירו "אל האגדה".
⁴² ראה לדוג' שיעורו של הרב אלחנן ניר: "הרב קוק וביאליק – איחוד הלכה ואגדה", שם הרב משווה בין פסקאות של הרב קוק בתחילת אורות הקודש א' העוסקות באיחוד הלכה ואגדה (אוה"ק א', עמ' כד' - כז', מוסד הרב קוק) לבין המסה של ביאליק "הלכה ואגדה". ביאליק מחלק בין ההלכה לאגדה בחמישה הבדלים, "...להלכה פנים זועפות, לאגדה פנים שוחקות. זו קפדנית, מחמרת, קשה כבדול – מידת הדין; וזו ותנית, מקילה רכה משמן – מידת הרחמים..." ביאליק קורא בסוף המאמר ליסד הלכות או ציווים: "עתה זכינו לדור שכולו אגדה... מה יהא סופה של

שהשווה בו, והוא במוטיבציה של ביאליק בכינוס האגדה לכדי ספר האגדה, וכן בדבריו של הרב על כינוס 'המחשבה העיונית'.

'לכינוסה של האגדה'⁴³

ספר האגדה הוא לקט אגדות שנערך וסודר על ידי ביאליק ויהושע חנא רבינצקי⁴⁴ החל משנת תרס"ג (1903). המקורות לספר הם ברובם ספרי מדרש מתקופת התנאים והאמוראים: משנה, תלמוד בבלי, ירושלמי, אבות דרבי נתן, מכילתא ספרא, ספרי, תוספתא, מדרש רבה, תנחומא, פרקי דרבי אליעזר ועוד. עריכת הכרך הראשון נשלמה לאחר שתי שנות עבודה וזכה להצלחה רבה. עד שנת תרע"א נדפסו עוד שני כרכים, וכולם ברבבות עותקים. במהלך עבודתם של ביאליק ורבינצקי על ספר האגדה, פרסם ביאליק בסיוון תרס"ח (1908) את המסה 'לכינוסה של האגדה' בה הוא חושף את המוטיבציה לכנס את אגדות חז"ל:

מי שרוצה, אפוא, להכיר את האומה הישראלית מן צדדיה האמורים, על כרחו "ילך אצל אגדה". מקצוע ספרותי זה גדול הוא בכמות ובאיכות, רב הפנים ורב הגוונים... על ידי האגדה אדם נכנס לבית חייה הגמורים של האומה הישראלית ומסתכל בלפני ולפנים שלה.

בראשית המסה מניח ביאליק את חשיבותה של האגדה, כחיים הפנימיים של עם ישראל. "בית חייה הגמורים של האומה הישראלית" כך ביאליק מכנה את עולם האגדה, עולם שמסמל את הפנימיות, את תוכיותם של ישראל, את הערכים

אגדה שאין הלכה שלה בצדה? הנה הולך וגדל דורה באויר שכולו מימרות ופזמונים.. הולכת ונבראת מין יהדות של רשות, קוראים בשם לאומיות, תחיה, ספרות, יצירה, חנוך עברי, מחשבה עברית, עבודה עברית, וכל הדברים הללו תלויים בשערה של איוו חובה, חיבה, אבל חובה היכן? יהדות שכולה אגדה דומה לברזל שהכניסוהו לאור ולא הכניסוהו לצונן... צמאים אנו לגופי מעשים.. אנו כופפים את צווארנו: איה עול הברזל? מדוע לא תבוא היד החזקה והזרוע הנטויה?"

⁴³ 'לכינוסה של האגדה' הופיע ב-1908, באודסה, והודפס מאוחר יותר בהקדמה לספר האגדה. ⁴⁴ יהושע חנא רבינצקי היה סופר, מבקר ספרותי, עיתונאי, עורך, מו"ל, ופובליציסט. ידוע בעיקר בשיתוף הפעולה שלו עם ח.ג. ביאליק. השניים נפגשו לראשונה ב-1891, אז ביאליק הציג לפני רבינצקי את שירו הראשון 'אל הציפור'. רבינצקי התרשם מיד מהשיר, ופרסם אותו ורבים אחרים בכתב העת הספרותי שהוא ערך 'פרדס'. וכך ביאליק כתב על מערכת היחסים ביניהם: "בלי רבינצקי לא הייתי פועל ועושה מה שעשיתי. הוא הכריחני לעבוד, ולקבוע עתים לתורה... כתוב אצלנו 'הויה עיניך רואות את מוריק' ואני רוצה תמיד לראות כמו עיני את זה שהיה לי גם מורה, גם חבר, עד שנעשינו לבסוף לבשר אחד." יוחנן פוגרבינסקי, חמש שנים עם ביאליק, הדואר, 24, גיליון כ"ג, ד' באייר, תש"ה

שהעסיקו את האומה דורי דורות, את גדולי האומה כר' עקיבא וחבריו, את האופי של האומה פנימה. בדומה למה שכתב במסה 'הלכה ואגדה':

זו קליפה, גוף, מעשה; וזו – תוך, נשמה, כוונה⁴⁵

בהמשך הוא מציין את 'פיזור האגדה' שקרה במהלך הדורות:

בזמן חיותה ושלטונה של האגדה – ה'פזור' המרובה היה יפה לה. רבוי הספרים והקובצים, מכיוון שנתפשטו בעם היה לה לסימן כח וברכה...עכשיו בבוא חליפתה בתור צורה ספרותית שלטת, נעשה קשה לה והביא לידי תוצאות הפוכות. בימינו לא כל אדם מצוי אצל ספרים עתיקים ולא כל אדם יכול ורוצה לחטט בתוך תלי תלים, על מנת למצוא מרגליות תחתם; האגדה היתה כל ימיה כעין שדה של הפקר וחורשה עזובה שגדולי הבר והספיחים פרים ורבים בהם מאליהם. אדם בן זמננו שרגיל לבקש סדר, שיטה ושלמות אפשרית בתלמודו.. לא ימצא בה את ידי ואת רגליו ולעולם תהא יגיעתו מרובה משכרה.⁴⁶

פיזור האגדה בשעתו היה דבר חיובי, אך בימינו - גרם לכך שהיא לא נלמדת. אדם שרוצה ללמוד אגדה בשיטתיות, נאלץ לחפש בהמון ספרים שונים, ולכן ממילא ירד קרנה ולימודה של האגדה. ביאליק ממשיך בתוצאות של כך שהאגדה התפזרה בספרים רבים:

קושי זה שבא מחמת הפיזור, גרם לכך שאף האגדה המעולה ושאינה מעולה כמעט שנדונה לגניזה על ידי החיים; ובכל מקצוע שנתישן ונגנו, יצא אף היא מרשות הספרות העממית, החיה, ועברה לרשות אנשי המדע וסופרים "מעבדים" – והללו רואים אותה לא כעולם קים וכגוף חי אלא כגוף בטל ומת.

ביאליק טוען שבעקבות הקושי בלימוד אגדה מחמת הפיזור, האגדה עברה מהשדה העממי, הפתוח ונגיש לכל העם, אל אנשי המדע שמנסים 'לעבד' את האגדה ולהשתמש בה לצרכי מחקר.⁴⁷

ומכאן הוא מגיע, יחד עם רבינציקי לערוך את אגדות חז"ל:

"ספר אגדה לכל העם" – הוי אומר, זה שנותן את היכולת לכל אדם יודע ספר מישראל "לילך אצל אגדה" בדרך ישירה ומתוקנת, כלומר דרך שיש

⁴⁵ הכוונה כמובן להלכה ולאגדה.

⁴⁶ בהמשך ביאליק מרחיב על 'פיזור האגדה' ומביא דוגמאות לכך מן התלמודים והמדרשים.
⁴⁷ לקמן ביאליק יתנגד אל העיבוד ויצבי סטנדרט אחר ביחס לספר האגדה: "האגדות בספר זה צריכות לבוא כמו שהן, כצורתן וכלשונן, בלא "עיבוד" צורה, שיש עימוד גם "איבוד" צורה וזיופה." למרות דרישתו לא 'לעבד' את האגדות, לקמן יוצגו ביקורות על ספר האגדה על כך שהוא משמיט חלק מהניסוחים המקוריים.

בה הכרת עיקר העניין על בוריו מצד צדדיו החשובים.. ומתוכו גופו, מכלי ראשון, ועם זה לא יהא בה אבוד הזמן ליגיעה ובטלה... ספר האגדה צריך להיות, לפי זה, בעיקרו מעין אנתולוגיא ספרותית גדולה ומלאה, שכוללת בסדר נאה את הטוב והמובחר, את כל האופיי והטפוס מכל המקצועות החשובים של האגדה. ולספר כזה מחכה הספרות העברית.

אם כן, ביאליק חותר לכנס את האגדות כדי שיהיו נגישות לכל אדם, כדי שכל אדם יוכל להכנס לשדה האגדה בלי ללכת לאיבוד⁴⁸ ויחד עם זאת להתחבר לערכים היסודיים והקדומים של עם ישראל מדורי דורות, המתגלמים באגדות חז"ל.

ביקורת על ספר האגדה

ביקורות רבות נכתבו על ספר האגדה, ביניהן של אחד העם, ברדיצ'בסקי, וא"ד גורדון. הביקורות התמקדו בשינוי נוסח האגדות, עיקור יסודות אירוטיים, תרגום גורף מארמית לעברית, ביאורים בלתי מספיקים של ביטויים סתומים, והיעדר לוח מפתחות.

ביקורות אחרות הגיעו מהציבור הדתי לסוגיו, שאף הביאו לשריפת הספר. הרב ישראל הלפרן מצא ביד בנו את ספר האגדה ששאל מהספרייה. הוא כעס ושרף את הספר. כששאלו אותו כיצד שרף ספר שמודפס בו שם ה' המפורש, ענה "ספר תורה שכתבו מין – ישרף עם האזכרות שבו".

על אף הביקורת מהעולם הדתי (שכיום, כמעט ואינה קיימת) רוב הביקורות נסובו בעיקר מהצד החילוני בטענה שהתרגום של ביאליק לאגדות הוא 'דתי מידי'. שוב ניתן לראות את השפעתה של ישיבת וולוז'ין על ביאליק, על אף היותו אדם חילוני – הוא מתייחס לכתבי הקודש בצורה שונה מהמקובל בסביבתו.⁴⁹

⁴⁸ כך הסביר גם ברל כצנלסון את המוטיבציה של ביאליק בספר האגדה: "בא ביאליק וראה תקופתנו במצוקתה הרוחנית, וראה נכסי תרבות בני אלפי שנים נדונים לשמד ולכליה, והטיל על הדור את תפקיד ההצלה. ביאליק נתן את ספר האגדה לא לחכמים ולחוקרי קדמוניות, כי אם לכל אדם מישראל". ברל כצנלסון, "יחיד האומה", בחבלי אדם – על מורים וחברים, עם עובד, תל אביב תש"ה, עמ' 213.

⁴⁹ לעיון נוסף בביקורת על ספר האגדה, ועל ביאליק בכלל, ראה מאמרו של שמואל אבנרי, "ביקורת ספר האגדה ושריפת כתבי ביאליק", כמה ביאליק יש?, הוצאת ידיעות ספרים. עמ' 223-214.

האגדה בכתבי הרב קוק

במקומות רבים כותב הרב קוק על האגדה. הוא מעורר לכתוב ספרי אגדה עיוניים כמו ספרי ההלכה שיצאו בתקופתו שהם *"ישיבו את רוח עמנו ונפשו השוקקה"*.⁵⁰

הוא קורא לאיחוד הלכה ואגדה⁵¹ וטוען שהאגדה תסיר את המחלה של מאיסת החוקיות, קרי, המצוות:

כדי להסיר משרשה את המחלה של מאיסת החוקיות עלינו להשתדל להגביר את פתיחת המעיין ממקורה של תורה, ולרומם את לחלוחית הלימוד של האגדה, ומהלך הרעין של סתרי תורה וגנזי יראת ד' טהורה.⁵²

ע"י לימוד אגדה, הזהירות במצות תנבע ממקום עמוק וחי ולא ממקום יבש וזה יביא לשמירה של המצוות:

כשהמעיין נפתח, וממקור נשמת נשמתה של תורה הולכים הרעיונות ומתברכים ומתרבים... אז כל מצוה וכל הלכה, כל דיוק וכל דקדוק מוצאים הם את המשך מקורם הרוחני הנחמד והנעים. רגז הכעסנות והקפדנות היבשה הנלווה עם אמוץ הקביעות של הדיקנות המעשית, סר אז מן הנפש, מדת הדין מתמזגת באור נעים של חסד ושל תפארת והגבורות נמתקות באור בינה ודעת עליון.⁵³

אנחנו רואים שהרב קוק מייחס מקום חשוב לאגדה, והבאנו פה אך מעט מזער.⁵⁴ אך האם הוא קורא לעשות את אותה פעולה כמו ביאליק, כינוס האגדה?

מעט צרי – קריאה לכינוס 'המחשבה העיונית'

בשנת תרס"ד (1904) עלה הרב קוק לעיר יפו, לכהן כרבן של יפו והמושבות. הרב קוק ישב ביפו במשך עשר שנים. בשנת תרע"ד, לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, יצא הרב קוק לאירופה להשתתף בכינוס רבנים. בעקבות המלחמה הוא נשאר בחו"ל, בעיקר באנגליה ושווייץ, ולאחר מכן חזר ארצה.

⁵⁰ עצות מרחוק.

⁵¹ אורות הקודש א', חוכמת הקודש י"ח.

⁵² מאמרי הראי"ה עמ' 290.

⁵³ שם.

⁵⁴ לעיון נוסף בנושא האגדה בכתבי הרב קוק, ראה מעט מקורות: אגרות א' אגרת קג; עין אי"ה הקדמה עמ' יד' – כה'; מדבר שור "מדבר קדם" מכתב יד קדשו; אורות הקודש א' חוכמת הקודש טז; אורות ישראל ותחייתו כד; אורות התחיה נה; אדר היקר, מאמר עבודת אלוקים עמ' קמג-קמה; עין אי"ה ברכות ב' פרק ו' אות כט; מדות הראי"ה, ברית אות ב.

בשנת תרס"ו, שנתיים אחר הגעתו ליפו, מפרסם הרב קוק שתי חוברות⁵⁵ "אדר היקר" ו"עקבי הצאן".⁵⁶ אדר היקר, עיקר עניינו עוסק באדר"ת, חתנו של הרב קוק, ודרך 'סיפורי הצדיקים' על חתנו שוזר הרב קוק את רעיונותיו שלו. חלק נוסף שהוסף מאוחר יותר הוא אגרות האדר"ת.

בפתחו של אדר היקר, מופיעה הקדמה קצרה הנקראת 'מעט צרי'. הרב קוק פותח את מעט צרי בכך שהחכמה המכנית,⁵⁷ הגיעה להבנה ששני כוחות המתנגדים אחד לשני אינם שוללים אחד את השני, אלא יוצרים בהתנגדות שלהם "כוח חיובי מחודש". אבל העולם הרוחני, אומר הרב קוק, עוד לא הגיע להכרה הזו והוא עדיין סבור ששני דעות 'מתנגשות' לא יכולות להביא ברכה. אך אומר הרב קוק שחכמי ישראל, כבר גילו לנו את ה'חידוש' הזה גם לגבי העולם הרוחני:

נושאי דגל האחדות העליונה.. חכמי ישראל אבות התעודה, אמרו לנו את זה כבר: "הללו מטמאים והללו מטהרים, הללו אוסרין והללו מתירין אל אחד נתנן פרנס אחד אמרן..." ואלו דברים אלוקים חיים. זהו החותם הגדול של אחדות המחשבה.. שמכיר איך שהם מביאים ברכה לעולם.

ממשיך הרב ואומר שהרפואה, לפירוד הרוחני של עמ"י – היא ע"י החוק המכני, שדבר המתנגד לדבר אחר לא שולל אותו אלא יוצר בהתנגדותו דבר חיובי חדש. מה שגרם לדעת הרב לכך שכל מיני דעות ושיטות פילוסופיות לוקחות צעירים מישראל, הוא כיוון שלא עשו ספר מאוגד ושלם של מחשבת ישראל. לעומת ההלכה, שם הדעות כולם גם אלו שמוסכמות וגם אלו שנדחו – נכנסו לתוך התלמוד ולתוך ספרי ההלכה, בעולם 'המחשבה העיונית' כלשונו, לא קרה הדבר. במשך הדורות, עם ישראל קיבץ לתוך התלמוד, ולתוך ספרי ההלכה, דעות שונות, אף על פי שלא נפסק כמותן ושהן אינן להלכה – הן מובאות ולא נדחות, וע"י ההבאה שלהן בתוך הספרים, וכינוסן, הדעות השונות מייצרות אחדות, אהבה, כבוד, ולא פירוד.

אך דבר כזה לא קרה בתוך עולם המחשבה:

⁵⁵ בשנת תרס"ו הרב קוק מחבר חוברת נוספת בשם "חביון עז", אמנם החוברת לא נשלמה ולא הופצה בציבור. בחביון עז מופיע המאמר 'קרבת אלוקים' שלעתידי יפורסם בכתב העת תחכמוני ובמאמרי הראי"ה עמ' 32.

⁵⁶ לטענת ר' יוסף אביב"י עקבי הצאן הודפס רק מאוחר יותר, בשנת תרס"ז. עיין דבריו בקבלת הראי"ה, כרך ד', עמ' 1774.

⁵⁷ מכניקה היא ענף מדעי בפיזיקה העוסק ביחסים בין כוח, חומר ותנועה בגופים פיזיקליים. המכניקה נחשבת תחום בסיסי ביותר בפיזיקה.

לא כן הוא גורל המחשבה העיונית. למרות כל עמל בעלי האגדה לפלגותיהם, בעלי המוסר, המחקר והקבלה העיונית, עכ"פ לחבב ולרומם את עבודת המחשבה והרעיון לא זכינו עדיין בענינו לקבע קבוצים וישיבות קבועים, שתהיה מטרתם לכנס במקום אחד, בקבוץ והתאמה, את כל פזורי המחשבה הגדולה של כנסת ישראל.

בהמשך הרב קוק יטען שכיוון שהמחשבה העיונית לא כונסה למקום אחד, ספרי המחשבה נהפכו ל'ספרי טיול' שלומדים בהם מעט, וגם כשעוסקים בהם אין זה בצורה רצינית. בעיה נוספת היא שאותם אנשים מישראל שהם 'צמאי רעיון', אנשי רוח הניחנים ביכולות רוחניות גבוהות וכמיהה לרוחניות, כיוון שהם לא מוצאים בתוך הספרות הישראלית 'מזון רוחני' מוכן ונגיש הם מתרחקים והולכים למחשבות ולפילוסופיות אחרות השולטות במקומותיהם. דבר זה דומה לביאליק ברמת 'ההנגשה' ששניהם מנסה ליצור לעולם האגדה. אחרי שהרב עמד על הבעיה ותוצאותיה, הוא מסביר מדוע עד עכשיו לא עסקו חכמי ישראל בכינוס המחשבה העיונית:

וכל זאת באתנו מפני היראה הנפרזה מכל רעיון ומחשבה, בחלקי התורה הנוגעים ללב המרגיש ולמח החושב, שצוהו עליה גדולי הדורות, ביחוד המקובלים;

הרב קוק מציע שתי פתרונות לבעיה, האחד: 'לכתוב שם אל אלוקי ישראל במנא דמכשר למקניא ביה' לכתוב בספרים, בחוברות, בשירים, בפירושים, במדרשים ובכל המרחבים בהם הדור נמצא. הפתרון השני הוא ללמוד בעיון את עולם המחשבה. לקבוע בו מסכת וסדר לימוד קבוע, ממש כמו בלימוד הש"ס ובלמוד ההלכה ובכך להפוך את עולם המחשבה העיונית ובתוכו האגדה לעולם מסודר, קבוע, הנלמד בצורה רצינית.

לאחר הפתרונות, הרב אומר שלא רק שזה יפתור את הבעיה שצעירי ישראל הולכים אחרי מחשבות מחוץ למחנה ישראל, אלא העיסוק בצד הרוחני, ובסידורו, עוד יחזק אותנו לאומית, ויביא לעידוד הרוח והתחיה:

ההרגל לשוטט בהיכל הרעיון.. יעודד את רוחנו, ויקיץ לתחיית עלומים את כוחותינו הנרדמים ועיפים מקוצר רוח.

אם כן אנו רואים שגם הרב קוק בדומה לביאליק קרא לכינוס המחשבה, ובהחלט ניתן לראות קווים מקבילים בין הכינוס של ביאליק את כל ספרות האגדה, לבין

קריאתו של הרב לכינוס 'המחשבה העיונית'.⁵⁸ וודאי שהמוטיבציה של הרב קוק שונה משל ביאליק, אך ניתן לראות נקודה משותפת בכך שלעיני שניהם – האגדה כרגע סתומה ולא נגישה לציבור הרחב. לרב קוק אלו צעירי ישראל שהולכים לרעות בשדות זרים, כיוון שאינם מוצאים מן המוכן, ולביאליק זהו האדם הפשוט, כיוון שיש כ"כ הרבה פיזור של האגדות אין לו גישה אל עולם האגדה, שלכן עתיד להישאר רק בידי החוקרים, ולכן הוא מכנס את האגדה והופך אותה לנגישה לכל אדם. דבר משותף נוסף לקריאה של השניים, הוא מקומה החשוב של האגדה. הן ביאליק והן הרב קוק, רואים באגדה כפנימיות של עם ישראל, כסיפור הפנימי, הרוחני, ה'תוך', הרוח של האומה. ביאליק עצמו היה בקיא בתורת הסוד, והיא מוזכרת בשיריו ובכתביו בכמה מקומות.⁵⁹ דבר זה בוודאי מהווה נקודת דמיון משמעותית ביניהם, ואולי הוא אחד הגורמים המרכזיים, כפי שנראה בהמשך לקשר ששרר בין השניים.

פרק ג' - ביאליק והרב קוק

בפרק הראשון נחשפנו לחשיבות של ישיבת וולוז'ין, והנחנו שגם ביאליק וגם הרב קוק הושפעו ממנה רבות. בפרק ב' ראינו קווי דמיון משותפים הן לביאליק והן לרב קוק, בקריאה לכינוס האגדה, וגם ביחס המשמעותי לעולם האגדה. לאחר הנחת מצע משותף זה, האם התקיים קשר פיזי ואישי בין הרב קוק לביאליק? ובכלל, מה הייתה דעתו של הרב קוק על ביאליק, וכן להפך?

⁵⁸ ראוי לעמוד על כך שהרב קורא קריאה רחבה יותר מאשר כינוס האגדה בלבד כמו ביאליק, אך אולי גם קריאה יותר פרטית במובן מסוים. בהמשך המאמר 'מעט צרי' שלא הובא כאן במלואו הוא כותב כך: "אותם קוי האורה הנמשכים והולכים בשטף הדורות, כשהם נסקרים בסקירה מעגולת רפלקסית, ההולכת וחוזרת, מתאדרת ומתברכת במרוצת גליה והכפלת רעידותיה, מן התחלת התגלות המחשבה העברית, בספרים שאחרי כתבי הקודש, התלמודים והמדרשים, שהם הנם שדה העבודה עצמה, המצומדים אל המחשבה הנצחית במעמד ישר – למשל מן ספרי רב סעדיה גאון, הרמב"ם, הכוזרי, חובת הלבבות, העקדה, העקרים, ודומיהם. וכן ילך הקו הלך והקיף לאטו, עד ספרי ראשית חכמה, של"ה, מהר"ל מפראג, וכל הדומים להם, ומהם עד ספרי הדורות המאוחרים, ספרי הגר"א ותלמידיו, הגר"ז מלאדי וכל בעלי ההסברה שבחסידות, וכל הדומים לאלה ולא להם וכל המתילדים מהם, ספרי הרמ"ח לוצאטו, יסוד ושוורש העבודה וכיוצא בו, וכל הספרים הממצעים בין תקופה לתקופה ומהם עד עבודת בחירי המחברים בדורנו והסמוך לו, שבמקצוע החביב והנערץ הזה." ניתן לראות שהרב קורא לכנס, ולייצר סדר, סקירה אחת, בין כל ספרי 'מחשבת ישראל' ופנימיות התורה. ביאליק לא קרוב לקריאה זו ביחס לספרים אחרים שהם לא אגדות חז"ל.

⁵⁹ ניתן לראות את בקיאותו גם בשיר "זהר", וגם במסה המוכרת: "גילוי וכיסוי בלשון". ראה גם מאמרו של תומר פרסיקו "ביאליק כמיסטיקן".

בפרק זה ננסה לסקור חלק מהפגישות שהתקיימו בין השניים, ולהתחקות אחר היחסים ביניהם.⁶⁰

ביאליק מגיע לביקור בארץ – תרס"ט

בז' ניסן תרס"ט, הגיעו ביאליק ורבינצקי לביקור בארץ ישראל. ביאליק נחת ביפו, ומשם יצא לסיור במושבות ארץ ישראל, בליווי חלקי של הסופר הצעיר ש"י עגנון.

הרב קוק ששימש אז כרבה של יפו והמושבות, קידם את המשורר בברכה חמה הכתובה בסגנון פיוטי:⁶¹

ברוך אתה בבואך לארץ חיים, אורח נעלה, משוררנו הגדול והאהוב, מר חיים נחמן ביאליק יברכך ה' מציון.

באהבה ברה ותמה ובכבוד נעלה, הנני מתכבד להושיט לך, אביר שירתנו, את ידי לברכה בצעדך היום בראשונה על אדמת תחייתנו. היכון משוררנו האהוב, לקראת טל חיים וחסד עליון חי ורענן, אשר יחל להופיע מחדש מפלג אלוהים מלא חיים, המוכן לכל נשמה רעננה אשר לבית יעקב הבאה לאוויר חיי הנשמות של ארץ חמדה. נשמה שירית, עורי עורי, דברי שיר חי, לעם החי, המתעורר לקראת מקור חי על אדמת מטעיו.

שירה נא משורר אהוב לנו, מעתה על ישע גוי ואלהיו. העירה כנורך המלא עז ועדנה, לשיר לנו שירת הארץ, שירת התחיה. אמור נא ליעקב, הנה נולד גוי, הנה קם העם החי, הנה הוא צועד עלי תבור וחרמון. שירה נא לנו על החיל והחסן, על העושר והכבוד, אשר לאלוקי ישראל, בשמים ובארץ, בבקעה ובהר, בכרמל ובשרון, בחבל נחלתו.

היה שמח ומאושר, משורר חביב ונחמד, במשוש תקות עמנו וארצנו. המכבדך מאוד, אברהם יצחק הכהן קוק.

מהאגרת עולה כי הרב מעריך מאוד את ביאליק, ומנסה 'לרתום' אותו ואת שירתו לתחיה המתחדשת בארץ ישראל. הרב קורא לביאליק לשורר על התחיה, על החיל והחוסן, מחזק אותו בהגעתו לארץ ישראל, ומכין אותו ל'טל חיים וחסד' שיחל

⁶⁰ שלוש סוגיות ביחס הרב קוק וביאליק נמנענו מלהכנס אליהן. האחת, השבת של ביאליק. בנושא השבת ביאליק שיתף פעולה עם הרב קוק, והרב אפילו שיבחו על כך. מפאת מורכבותה של סוגיה זו, וההקשרים שהיא פותחת הן ביחס לברדיצ'בסקי, הן ביחס למורכבות של ביאליק עצמו ביחסיו לדת, נמנענו מלהכנס אליה מראש מפאת קוצר היריעה. סוגיה נוספת עוסקת בהשוואה בין דבריו של הרב קוק בפתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים, לדבריו של ביאליק עצמו באותו מעמד. יש מקום להשוות בין דבריהם, ראה דבריו של ד"ר יוסף אבנרי, מגד ירחים 142, הרב קוק וביאליק. סוגית הכפירה של ביאליק גם היא סבוכה, ולא נכנסו אליה במאמר זה.

⁶¹ הברכה נכתב ביום ז' בניסן, בו ביום שהגיע ביאליק. כך על פי אגרת קצא, אגרות הראי"ה א' עמ' רמז'–רמח'.

להופיע על כל אדם, וביחוד איש אשר רוח בו, משורר, העולה לארץ ישראל. מעניין לראות שהרב קוק כותב לביאליק את האיגרת בו ביום שביאליק מגיע, דבר שמראה על הערכה גדולה.

ביאליק בתגובה, הוקסם מאוד מאישיותו של הרב אחר קבלת המכתב, וכך כתב לרעייתו מן הארץ על "הרב הנפלא והגאון הקדוש הזה".⁶² עדות נוספת להתלהבותו של ביאליק מהרב קוק בהגעתו לארץ נאמרה למנחם אוסישקין, מראשי הציונות בארץ:

אני שמעתי את שמו (של הרב קוק) בפעם הראשונה מפי יהודי גדול של דורנו, שגם הוא כבר נפטר מאיתנו לפני שנה – מחיים נחמן ביאליק ז"ל. כששב ביאליק בפעם הראשונה מא"י, נתן לי דין וחשבון מכל מה שראה, וההתלהבות הכי גדולה שלו היתה אז מאותו היהודי שפגש, שהיה אז רב בעדה קטנה ביפו. הוא סיפר לי נפלאות על חכמתו של האיש הזה... על תורתו והשכלתו הרחבה, על ידיעותיו המרובות, לא רק בתורה כי אם בכל ההשקפות החדשות והמחודשות, ולבסוף, הוסיף שעל הכל מרחפת עוד איזו אישיות מהדרגה הראשונה, בעמקוטה, באהבה ובמסירותה.⁶³

באותו ביקור של ביאליק בארץ, הוא הלך אל בית הרב והחליף עימו דברים על ימי לימודיו בישיבת וולוז'ין. בשובו מהרב, הוא אמר:

לוקח אני עמדי מטען גדול ורב. בשובי לביתי אמיין ואסדר את המטען.⁶⁴

מבנה המנורה באוהל שם - תרפ"ט

עוד בהיותו באודסה, ביאליק ארגן תוכניות שונות הקשורות בשבת. ביניהן קבלת שבת לנוער בימי שישי בערב, וכן התכנסות של שבת אחר הצהריים. עם השתקעותו בארץ בשנת תרפ"ד התעורר בו הצורך לייסד מסגרת לפעילות תרבותית בשבת. אחד הדברים שהניעו אותו במיוחד, אירע באחת משבתות חודש תשרי תרפ"ז (1926) ביאליק השקיף מעל גג ביתו והבחין בקבוצת בחורים ששיחקו כדורגל. פעילות זו שהייתה בפרהסיה, הולידה בו תביעה לתיקון המצב.

⁶² על פי מאמרו של מ. אונרפלד, הרב קוק וביאליק, עיתון הצופה, 19 לאוגוסט 1955, 20 שנה לפטירתו של הרב קוק.

⁶³ אוהב ישראל בקדושה, כרך ד', עמ' 443.

⁶⁴ כך על פי שמחה רו, מלאכים כבני אדם, עמ' 415.

על כן ייסד את 'אוהל שם', מטרתו הייתה ליצור 'עונגי שבת' מפגשי תרבות בשבת אחר הצהריים, במסגרתם הועברו הרצאות בנושאים שונים.⁶⁵

באותה תקופה רצה ביאליק להעמיד מנורה מעל מבנה הבניין שבו התקיימו מפגשי עונג שבת. הרב קוק שלח לו אגרת באותה שנה ובה היו הנחיות לצורת מבנה המנורה שנועדה להיות מונחת על גג בנין 'אוהל שם'. גם שם למרות הנימה הנוזפת במידת מה, כינה אותו הרב: "משוררנו החביב והנערץ". לאגרת זו השיב ביאליק כי מקבל הוא את ההנחיות של הרב במלואן: "למנוחת נפשו ולקורת רוחו... ויסיר כבוד הרב דאגה מליבו... המוקיר אותו באמת".⁶⁶

אגרות נוספות שלא פורסמו

לעומת שתי האגרות שפורסמו, הרב צבי יהודה מעיר כי "קשרי מכתבים בינו (ביאליק) לבין הרב נשמרו הרבה זמן".⁶⁷ מכתבים אלו משום-מה, עד היום לא פורסמו. יש לתת את הדעת לכך שבכל חמשת הכרכים של אסופת מכתבי ביאליק, אלף וחמש מאות אגרות, לא מוזכר מענה לאותן אגרות.⁶⁸ בהנחה שהתקיים קשר כזה לאורך זמן כדברי הרצי"ה, הדבר מלמד על קשר הדוק וטוב בין השניים.

הרב קוק כמשורר

ביאליק כמשורר וכעורך ספרותי, לא חסך ביקורת מגדולי המשוררים והסופרים העבריים. אמנם ביחס לשירתו של הרב קוק, ביאליק התפעל מאוד וכך אמר לסופר מרדכי עובדיהו:

הגאון הרב קוק, ניצוצות של קדושה דתית – ישראלית, ושל שירה אנושית – אוניברסלית ישכנו בקרבנו. אילו זכינו – היה משמש מאור לדור ולאומה, בין בכתר של קדושה ובין בכתר של שירה. אלא שאין נביא בדורו.

עוד התבטא ביאליק על כתיבתו של הרב:

הדברים שאני כותב, יותר מסוגגנים משל הרב, אולם איך אני מגיע לכך? אני כותב פעם אחת, מתקן, מוחק, משנה ומעתיק פעמים מספר ומלטש את הדברים ושוב כותב, עד שהדבר יוצא מתוקן. אולם לא כן הרב: ידוע

⁶⁵ עיין במאמרו של שמואל אבנרי, כמה ביאליק יש? עמ' 167.

⁶⁶ אגרות ח.1 ביאליק בעריכת פ. לחובר, כרך רביעי, תל אביב תרצ"ח, עמ' רנז'.

⁶⁷ הצופה, 01 לאוקטובר, 1965, ראיון עם הרב צבי יהודה "בעלי תשובה במחיצתו של הרב קוק זצ"ל".

⁶⁸ עיין עוד בדבריו של הרב פרופ' נריה גוטל, מכתבי הראי"ה, עמ' פד'.

לי שכל מה שמדפיסים משלו, זהו כפי שכתב הרב בקולמוס ראשון, ולכתוב כך בפעם הראשונה יכול היה הרב קוק בלבד.⁶⁹

וכך סיפר המשורר והמספר אביגדור מאירי:

בליל שבת אחד, סרתי לביתו של ח.נ. ביאליק ואחד האורחים אמר כי מצא בשירו ביטוי שלא נראה בעיניו. 'ביטוי אשר כזה אינו בשפה העברית!' טען האיש. השיבו ביאליק: - שמע ר' יהודי – מה שיש בשפה העברית, כלומר בכל הספרות העברית, המסורתית וגם החילונית, יש רק אחד היודע: הרב קוק, אולם מה שאין בה, עדיין לא נולד אדם שיוודע.⁷⁰

תקיפת הרב על הקשר עם ביאליק

כשהתאבל היישוב היהודי בשנת תרפ"ד על מותו בטרם עת של ביאליק, חירפו וגידפו 'נטורי קרתא' את זכרו, האשימו אותו בפרסום דברי מינות ברבים וכינו אותו 'מסית ומדיח, חוטא ומחטיא'. גם הביטאון של אגודת ישראל הירושלמית, קול ישראל, הציג את ביאליק כמי ש-"היה בחייו רחוק מקדושה ואלוקות" והתקיף את הרב קוק על השתתפותו באזכרה לביאליק, אף על פי שזה "עזב את התורה ופנה להשכלה חילונית".⁷¹

אמנם, על פי מה שראינו עד כה, דמות אחרת נגלתה לעיני הרב. וכך מעיד הרב צבי יהודה בעדות נדירה:

ביאליק היה הטוב שבכל החבריה הזאת.⁷² ריח תורה ואהבת תורה נשארו, והיה בעל כשרון. בשנת תרפ"ז הייתי עם אבא לחיזוק בריאותו על הכרמל. באלול ניגש אלי אבא: אני צריך ליסוע הביתה, אתה תישאר פה! פקודה. בפעם הראשונה בחיי – לא להיות עם אבא! ... אז התקבל טלפון שביאליק יבוא לשהות בראש השנה... הוא היה בגדר בן תורה מקולקל במעשיו. היו לו רעיונות יפים. כל הסגנון שלו היה מלא קדושה ושם שמיים. כולו לשם שמיים... (ביאליק אמר) אני מאמין גדול. אני מאמין בבורא עולם המתגלה בהיסטוריה. אמרתי לו: אם כך, משלנו

⁶⁹ מלאכים כבני אדם, שמחה רז, עמ' 416.

⁷⁰ מלאכים כבני אדם, שמחה רז, עמ' 417.

⁷¹ כמה ביאליק יש?, מאת שמואל אבנרי, עמ' 217. ראוי לציין שהישוב הישן, וביניהם נטורי קרתא, תקפו את הרב קוק על עוד המון דברים כדוגמת ספרי האורות, וביניהם גם על הקשר עם ביאליק.

⁷² הרצ"ה מתייחס לאחד העם, ברדיצ'בסקי, וברנר. בכותרת הנקראת: "בוני הכפירה בישראל". עיין שיחות הרצ"ה אישים עמ' 287.

אתה. כנראה בשביל זה נשארתי בפקודת קודש של אבא, זכרונו לברכה, ברוח קודשו.⁷³

דברים אלו של הרב צבי יהודה חושפים שלא רק שהתקיים קשר של 'כבוד והערכה' כמו שראינו עד כה, אלא שביאליק כולו היה לשם שמיים ו'משלנו אתה'. וכך סיפר עוד הרצי"ה על איך קיבל ביאליק את "אורות התשובה":

נשארנו בראש השנה עד יום הכיפורים במשך כמעט שבועיים. כל היום וכל הלילה טיפלתי בו והרבצתי בו תורה. הוא היה בר הכי וראוי לכך... אז הוצאתי לאור את 'אורות התשובה' בצורת חוברת קטנה. כשהגעתי הביתה הכנסתי במעטפה ושלחתי לו למזכרת פגישתנו על הכרמל. אחרי יום הכיפורים קיבלתי ממנו מכתב...

וכך כתב ביאליק באגרת שנכתבה ביום ב' מרחשוון תרפ"ח, שלושה שבועות לאחר יום הכיפורים ההוא:

את אורות התשובה המשכתי עלי ביום התשובה ואטהר מעט. אכן, יש בדברי המחברת הקטנה הזאת, כדי ארבעים סאה לטהרת הגוף והנפש יחד, ודבריו באו לא רק כמים טהורים בקרבי, כי אם גם כשמן הקודש בעצמותי. הפליאני ביחוד, הסדר הנאה בהרצאת הדברים והשתלשלותם ההגיונית. יהי כוחו וטעמו של אביך הגדול ברוך.

ראינו אם כן, במהלך הפרק את הקשר הייחודי ששרר בין הרב קוק לביאליק, משני הצדדים, וייתכן לומר שעל פי הדברים שנידונו למעלה, הן ישיבת וולוז'ין, הן עולם האגדה, והן הקרבה של הרב קוק עצמו לעולם השירה והספרות – הם אלו שעיצבו את הקשר המיוחד שנרקם ביניהם.

פרק ד' - מודל משורר התשובה וסיום

בשלושת הפרקים האחרונים, ראינו מצע משותף לביאליק ולרב קוק. הן בקשר שלהם לישיבת וולוז'ין, הן ביחס למקצוע האגדה, והן בקשר הטוב (להפליא) ששרר ביניהם עוד בחייהם.

על אף הקשר החם ביניהם, והערכתו האמיתית של הרב לביאליק, אי אפשר להתעלם ממודל אחר של משורר או סופר, אותו הרב מציג בכתביו כמודל האידאלי:

⁷³ ניתן להניח שהרב קוק 'פקד' על הרב צבי יהודה להשאר, כדי להפגיש אותו בצורה אינטנסיבית עם אנשים שונים.

אי אפשר לספרות ישראלית שתצליח, בלא התקדשות הנשמות של הסופרים. כל סופר שאינו עמל לטהר את מידותיו, לזכך את מעשיו ואת רעיונותו, עד שיהיה עולמו הפנימי בעצמו מלא אורה, והשלמות הפנימית מורגשת בתוכו, יחד עם הדאגה להשלים את החסר, ולהמלא ענוה ממוזגת בגבורה, שלות רוח, עם התעוררות שכלית ורגשית חזקה להיטיב ולהשכיל את עצמו, וחפץ נשגב לעמוד ברום הטהרה והקדושה האצילית - כל זמן שאינו עומד במעמד כזה, לא יוכל להקרא סופר באמת. רק הראשונים היו נקראים סופרים. מפני שהיו סופרים אותיות שבתורה, וספירת האותיות שבתורה העלתם למדרגה עליונה של טוהר רוח וגבורת נשמה, עד ששם סופרים היה נאם להם. ואם את הספרות הישראלית אנחנו חפצים להחיות, צריכים אנו ללכת בדרך הקודש הזאת, לבא מן הקודש אל הספרות, והיה שם מסלול ודרך, דרך הקודש יקרא לה והלכו גאולים.⁷⁴

הרב קוק טוען, שבשביל להחיות את הספרות הישראלית, ולהביא ולהצלחתה, צריך הסופר להתקדש, להיות עסוק בתיקון המידות, ולזכך עצמו. צריך להבהיר שאין כוונת הרב שהסופר יכתוב רק על דברים קדושים, אלא ודאי שיעסוק גם בחול, אך יבוא מן 'הקודש אל הספרות'. ניתן לראות זאת בתשובה של הרב לאז"ר. אז"ר כותב אגרת לרב בה הוא מצפה שהספרות העברית המתחדשת תעסוק בשאלות 'נצחיות' ולא 'זמניות' המאפיינות את עולם החול. הרב קוק דוחה את דבריו בטענה שהם קשורים 'לגלות שדבקה בו', ומציג מודל אחר בו הקודש יתרחב ויעסוק גם בחול.⁷⁵

הרב קורא לדמות חדשה שתקום לנו בדור התחיה, בשם 'משורר התשובה':

"רגשי התשובה בכל הוד יפעתם, בכל דכדוכי נפשם היותר עמוקים, מכרחים להגלות בספרות, למען ילמד דור התחיה את התשובה בעמק נפש, בתכונה חיה ורעננה, ושב ורפא לו. וקום יקום לנו משורר התשובה, שהוא יהיה משורר החיים, משורר התחיה, משוררה של הנשמה הלאומית ההולכת להגאל."

אפשר לראות דמיון בין הציפיות שהרב קוק מצפה ממשורר התשובה שעוד יקום, לבין תשומת הלב שהוא מנסה להפנות את ביאליק אליה:

"שירה נא משורר אהוב לנו, מעתה על ישע גוי ואלהיו. העירה כנורך המלא עז ועדנה, לשיר לנו שירת הארץ, שירת התחיה".⁷⁶

⁷⁴ שמונה קבצים, קובץ ג', ערב, עמ' תלט'.

⁷⁵ עיין במאמר 'על הספרות' בספר מאמרי הראי"ה.

⁷⁶ באגרת שכתב הרב קוק לביאליק שהובאה לעיל.

קשה שלא לדמיין ציר זמן חלופי שבו כל נקודות הדמיון שמצאנו היו יוצרות מציאות אחרת בה היה נרקם קשר יותר הדוק וקרוב בין השניים, ואולי היה הרב אף 'מעלה' את ביאליק למדרגה נשגבה אף יותר.

נסיים בשירו של הרב קוק:⁷⁷

לְמִשׁוֹרֵר הַתְּשׁוּבָה

מִשׁוֹרֵר הַתְּשׁוּבָה,

הַנּוֹלֵדֶת כָּבֶד?

וְאִם בְּשִׁחָקִים עוֹדֶנָּה

צְרוּרָה שְׁמָה נִשְׁמָתָךְ

בְּצִרּוֹר הַחַיִּים,

מְהִרָה רַדָּה

וְעוֹרֵר כְּנוֹרָךְ.

יִשְׁמְעוּ כָּל דְּכָאֵי לֵב,

יִאֲזִינוּ כָּל עַרְלֵי רוּחַ,

לְהַמִּית נִבְלָיִךְ,

וְשָׁבוּ וְחָיו.

⁷⁷ אורות התשובה, 'עמ' קמר' מהדורת אור עציון. מתוך תוספות תשובה.

